

३.२ जातैजातको एउटा जात : सरबरियाको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था

पृष्ठभूमि

राणा शासनकालमा लिखित कानुन थिएन । राणाहरूले जे बोल्थे त्यो नै कानुन बन्थ्यो । समाजको त्यस्तो परिवेशमा पनि युवा/युवती प्रेम विवाह (अन्तर्जातीय विवाह) गर्थे । फलस्वरूप राणाकालीन कानुन र समाजले त्यस्ता विवाहित जोडीलाई सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा कानुनीरूपले बहिष्कार गर्थ्यो ।

जसले गर्दा तिनीहरूलाई दासत्वको जिन्दगी जिवन बाध्य परिस्थि र समाजबाट अलग्याइन्थ्यो । साथै सजायस्वरूप अछूतको व्यवहार गरिन्थ्यो । पछि आएर ती अन्तर्जातीय विवाहित जोडीहरू सङ्गठित हुन थाले, चाहे जुनसुकै जातका किन नहुन् । यसरी सङ्गठित भएकाहरूको एउटा समुदाय नै सरबरिया जातिका रूपमा चिनिन थाल्यो । तर समाजले भने यो जातिलाई बिलटाउ नामाकरण गरेको पाइन्छ । यो जातिको वास्तविक थर सरबरिया भए पनि हेयका दृष्टिले बिलटाउ भन्न थालियो ।

अध्ययनको उद्देश्य

- (क) सरबरिया समुदायको उत्पत्ति, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक, शैक्षिक तथा सांस्कृतिक अवस्थाबारे जानकारी प्राप्त गर्नु ।
- (ख) सरबरिया समुदायको सही पहिचान खोजी गर्नु ।
- (ग) राज्यको मूलधारमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याउनु ।
- (घ) आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक अवस्था सुधार गर्न सम्बन्धित निकायलाई घच्च्याउनु ।
- (ङ) समुदायलाई हेला गर्ने कथित उपल्लो जातजातिका दृष्टिकोणमा परिवर्तन ल्याउन प्रयास गर्नु ।
- (च) समुदायको सही तथ्याङ्क पत्ता लगाउनु ।

अध्ययनको महत्त्व

धनुषाको सवैला नपा-१२ स्थित रघुनाथपुर गाउँमा बाहुन, क्षत्री, यादव, तेली, रौनियार, कायस्थ, दलित, कुमहार, मुस्लिम र दनुवार आदि जातजातिको

मिश्रित बसोबास छ । यस गाउँमा एक जति परिवार भने सरबरिया जातिका छन् । यो जाति अल्पसङ्ख्यक तथा दलित समुदायमा पर्छ । गरिबी र अशिक्षाका कारण उनीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर छ । साथै उनीहरूमाथि गाउँमा छुवाछूत पनि गरिन्छ । उनीहरूलाई बिलटाउ भनी हेयका दृष्टिले पनि हेरिन्छ । शिक्षा र जनचेतना अभावका कारण परम्परागत रुढीवादी प्रथा र प्रचलन कायमै छ ।

अल्पसङ्ख्यक सरबरिया समुदायमा गरिबी र भूमिहीनताका समस्या छन् । अति पिछडिएको समुदाय भए पनि यो समुदायमा बालविवाह, घोडघट तथा दाइजो प्रथा विद्यमान छ । यस्तो अवस्थामा यो जातिका समस्या राज्य तथा सरोकारवाला निकायलाई जानकारी गराउन तथा राज्यप्रदत सुविधा यस जातिको पहुँचमा पुऱ्याउन यो अध्ययनको महत्त्व छ । तसर्थ यस आलेखमा सरबरिया जातिको उत्पत्ति र उनीहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले सरबरिया जातिको अवस्था चित्रण गरी राज्यले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्वका साथै यस जातिका विशिष्ट पहिचान उजागर गर्नसमेत मद्दत पुऱ्याउने छ ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन गर्ने क्रममा धनुषाको रघुनाथपुरमा बस्ने सरबरिया समुदायका अगुवासँग व्यक्तिगत तथा समुदायका मानिससँग समूहगत छलफल गरिएको छ । साथै स्थानीय नागरिक अगुवा र सेवाप्रदायक सङ्घ/संस्थाका प्रतिनिधिहरूसँग पनि यो समुदायका बारेमा कुराकानी गरिएको छ । यसका साथै यो समुदायका बारेमा लेखिएका पुस्तक, लेख तथा अध्ययन/अनुसन्धानलाई द्वितीय स्रोतका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा निम्न तरिका अपनाइएको थियो :

- ▶ भ्रमण अवलोकन
- ▶ छलफल
- ▶ अन्तर्वार्ता
- ▶ व्याख्यान
- ▶ द्वितीय स्रोत सामग्री अध्ययन

अध्ययनको सीमा

यो अध्ययनमा साविकको रघुनाथपुर गाविस (हाल सबैला नपा-१२) स्थित रघुनाथपुरमा बसोबास गर्ने अल्पसङ्ख्यक सरबरिया समुदायलाई केन्द्रमा राखिएको छ। यो समुदायको सामान्य परिचय, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारको अवस्था, उनीहरूको संस्कृति, भाषा र विशेषताबारे अधिकारका दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। यसले माथि उल्लिखित सबै क्षेत्रमा बसोबास गर्ने सरबरिया समुदायलाई समेटेको छैन।

को हुन् सरबरिया ?

नेपाली शब्दकोशअनुसार सरोवरको अर्थ हुन्छ-समुन्द्र। जसरी एउटा समुन्द्रमा विभिन्न ठाउँका पानी आएर थुप्रन्छ, ठीक त्यस्तै सरबरिया जातिमा पनि विभिन्न वर्ग, समुदाय तथा जातजातिका मानिस पाइन्छन्। जस्तै- यादव, कायस्थ, साह, कुर्मी, मगर, दास, पासवान, सदा, चमार, राजपुत, माली आदि।

यसरी हेर्दा सजिलै भन्न सकिन्छ कि सरबरिया विभिन्न जातजातिको फूलबारी हो। अनि यो जातको उत्पत्ति आधार भनेकै वैवाहिक सम्बन्ध हो। दुर्भाग्य भनौं या सौभाग्य, सरबरिया धेरै जात मिलेर बनेका भए पनि यिनीहरूको सङ्ख्या भने न्यून छ। अनि बसाइ पनि एकै ठाउँमा छैन। यिनीहरूको बसोबास धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, सिरहा, सप्तरी, सुनसरी, मोरङ र भूपा जिल्लामा देखिन्छ। त्यसैगरी सरबरियाको पेशा पनि ठाउँअनुसार फरक छ। रहनसहन रीतिरिवाज, कला, संस्कृति तथा भाषा र धर्म भने अन्य जातजाति अर्थात् हिन्दु संस्कृतिसँग मिल्दोजुल्दो छ। पहिलादेखि नै सामाजिक दबावका कारण पछि पारिएको यो समुदाय अझै पनि आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनीतिक तथा कानुनीरूपले पछि नै पारिएको छ।

राष्ट्रिय दलित आयोगको प्रस्तावित अनुसूचीमा सरबरियालाई एक छुट्टै दलित जात भनिएको छ। जनगणनाको पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार सरबरिया जाति ४ हजार ९ सय ६ जनाको सङ्ख्यामा छ। समता फाउन्डेसनको प्रकाशनमा सरबरिया जातिको थर धामी, सरभोर, सरभङ र नट बताइएको छ भने बाँतर सरबरियाको अर्को थर हो भन्ने उल्लेख छ। जबकि बाँतर एक छुट्टै मधेसी दलित जात हो। त्यसैले आयोगले यसबारे स्पष्ट पार्नु नै। सरबरियाको कुल सङ्ख्यामध्ये धनुषाको रघुनाथपुरमा १ सय घर परिवारको बसोबास छ।

धनुषाका राजेन्द्र महतो सरबरियाबारे अध्ययन/अनुसन्धान गर्ने पहिलो व्यक्ति हुन्। सामाजिक समावेशीकरण अनुसन्धान कोष (सिर्फ) मार्फत महतोले

सरबरियाबारे अनुसन्धान सन् २०११ मा गरेका थिए। महतोले सरबरिया जातिको उत्पत्तिबारे केही प्रसङ्ग लेखेका छन्। उहिले दुई भिन्न सामाजिक पहिचान भएका जात अर्थात् भिन्दा भिन्नै जातबीच प्रेम विवाह भए त्यस्ता जोडीलाई केटा र केटी दुवैका समाजले स्वीकार्दैनथ्यो। त्यसैले उनीहरू नयाँ ठाउँमा गएर बस्न बाध्य हुन्थे। त्यस्तो सबै ठाउँमा हुन्थ्यो। त्यस्ताका सन्तान सरबरियाका रूपमा चिनिन्छन्। सुनसरीमा सरबरियालाई मण्डल पनि भनिन्छ।

पेसा

सरबरिया समुदायमा विभिन्न समुदाय, वर्ग र जातजाति मिसिएका हुनाले तिनीहरूको पेसा एकिन गर्न सकिँदैन। तैपनि ठाउँअनुसारको पेसा अँगालिएको पाइन्छ। जस्तै- ज्यालादार, मजदुरी, खेती किसानी, हलिया, व्यापारी तथा अरुको घरमा काम गरी जीवकोपार्जन गर्ने आदि। धनुषाका सरबरियाले पहिले डोली बोक्ने काम गरिरहेका भए पनि अहिले भने बिस्तारै त्यो पेसा हराउँदै गएको छ।

डोलीको अर्थ हुन्छ- बेहुला/बेहुलीलाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँसम्म बोकेर पुऱ्याउने साधन। अर्थात् बेहुलालाई डोलीमा बोकी बेहुलीको घर पुऱ्याउने र बेहुलीलाई पनि बेहुलाको घरमा पुऱ्याउने काम गर्छन् डोलेले। त्यो काम गरेबापत उनीहरूले ज्याला पाउँथे। धनुषाको रघुनाथपुर गाउँका सरबरिया समुदायले यो पेसा अङ्गाल्नुको एउटा घटना यस्तो छ :

लगभग ५० वर्षपहिले गाउँका धनीमानी सोनेलाल साह भनिने मानिस थिए। उनका छिमेकी श्रवण दुलालको सिरहामा विवाह गर्ने निर्णय गरियो तर बेहुलालाई लाने कुनै साधन थिएन। अन्यत्रबाट सवारी साधन भिकाउन पनि आर्थिक र प्राविधिक दुवै हिसावले सजिलो थिएन। तर पनि दुहलीको घर त जानै पर्थ्यो। के गर्ने के गर्ने भइरहेको थियो। यता सरबरिया समुदाय समाजबाट अलग्याइएको थियो। त्यसपछि सोनेलालले सरबरिया समुदायका पञ्चे सरबरिया र बौका सरबरियालाई बोलाइ समस्या सुनाए। अनि दुईओटा डोली बनाउन आग्रह गरे। सरबरियाले बाँसको डोली बनाए। त्यसपछि उनीहरूले ती कथित उपल्लो जातका बेहुला/बेहुली, बूढापाका, बालबालिका र महिलालाई एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याउन थाले। जसबापत उनीहरूले निश्चित ज्याला पाउँथे। यसरी डोली बोक्नु सरबरियाको पेसा बन्न पुग्यो। यसबाट अलग्याइएका सरबरियालाई समाजमा घुलमिल हुने अवसर मिल्यो भने आयआर्जनको बाटो पनि प्राप्त भयो। अहिले भने यो पेशा खासै छैन। उनीहरू हाल भने खेतीकिसानी, ज्याला मजदुरी, व्यापार तथा वैदेशिक रोजगारमा आबद्ध छन्।

भाषा तथा संस्कृति

ठाउँअनुसार सरबरिया समुदायले फरक फरक मातृ भाषा प्रयोग गरेका पाइन्छ। धनुषाको रघुनाथपुरमा बस्ने सरबरियाले मातृभाषाका रूपमा मैथिली बोल्ने गर्छन्। जुन ठाउँमा जुन भाषीको बाहुल्यता छ, त्यो ठाउँमा त्यही भाषा प्रयोग गर्ने गरेका पाइन्छ। तर पनि तराईबासी भएका हुनाले तराईमा बोलिने भाषा मैथिली, भोजपुरी र अवधी बोल्ने गर्छन् प्रायः सरबरिया। राष्ट्रिय भाषाका रूपमा भने सबैले नेपाली भाषा नै प्रयोग गर्छन्।

संस्कृति सरबरिया जातिको एउटा महत्त्वपूर्ण भाग हो। संस्कृति प्रत्येक जातजातिका अत्यन्त व्यक्तिकगत सम्पत्ति पनि हो। अरुले जस्तै सरबरियाले पनि आ-आफ्नो धर्म र संस्कृति जीवित राख्न विभिन्न प्रयास गर्दै आएका छन्। धर्म र भाषा समाज र समाजका कार्यलाई सन्तुलन र व्यवस्थित गरेर राख्ने एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम पनि हो। तर सरबरिया जातिको आफ्नो कुनै छुट्टै धर्म छैन। यिनीहरू हिन्दु धर्म नै मान्ने गर्छन्।

संस्कार

सरबरिया समुदाय हिन्दु भएकाले हिन्दु समाजको विधिअनुसार नै जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कार गर्ने गर्छन्। यिनीहरू खासगरी न्वारन, पास्नी, मुण्डन, विवाह र मृत्यु आदि संस्कार अपनाउने गर्छन्।

जन्म

समाजमा प्रचलित नियम र संस्कारअनुसार जब भिन्न दुई महिला र पुरुषको विवाह हुन्छ तब त्यहाँ नाताको विकास हुन्छ। जसरी नाताको विकास हुँदा सामाजिक सम्बन्ध, व्यवहार, बोलीचाली र सहयोग आदिमा परिवर्तन आउँछ। विवाहित दम्पतीबाट बालबच्चा जन्मिन्छ र परिवारको वंश र सामाजिक जीवन अगाडि बढाउँछन्। बच्चा जन्मिसकेपछि छोरा छ भने बच्चाको हजुरबुबा अथवा बुबाले बहियाँ (बाँसबाट बनेको सरसामान आसार्ने वस्तु) घरको आँगनबाट घरको पारि पुगेगरी फाल्छ अनि पुनः ती बहियाँ ल्याएर सुत्केरी राखेको घरको अगाडि छालाको जुत्ता भुन्ड्याएर राख्ने गर्छन्। साथै गुइँटा (सुकाइएको गाई भैँसीको गोबर) पनि बाल्ने गर्छन्। उनीहरूको धार्मिक विश्वास छ कि यसो गरेमा बोक्सी, भूत र प्रेत आउँदैन।

छठिहार (नामाकरण अथवा न्वारन)

बच्चा जन्मेको छैटौँ दिनमा यो संस्कार गर्ने गरिन्छ। यसै दिन बच्चाको भाग्य ब्रह्माजीले लेख्छन् भन्ने विश्वासका साथ बच्चा र आमालाई नुहाइधुवाइ

गरिन्छ। घर तथा आँगन लिपपोत गरी चोख्याइन्छ। आमा र बच्चालाई नङ काटी नयाँ लुगा लगाइन्छ। यो कार्य राति आफ्नो हैसियतअनुसार भोजभतेर गरी सम्पन्न गरिन्छ। छठियारमा पूजा लगाउन आफ्नै जातको हजाम र पुरोहित हुन्छन्। तिनीहरूले परम्पराअनुसार बच्चालाई घरको एउटा कुनामा सात किसिमका अन्न (जसलाई मैथिलीमा सतन्फ्रा भन्ने गरिन्छ) सात ठाउँमा राख्ने गर्छन्। त्यसपछि गाजल र सिन्दूरको टीका १०-१० ठाउँमा लगाइन्छ। दसैँ ठाउँमा धान तथा बेसार पनि लगाइन्छ। त्यसपछि पुरोहितले राशिफल जुराएर नामाकरण गर्ने गर्छन्। राति सुत्ने बेलामा बच्चाको सिरानीमा कापी र कलम राख्छन् किनभने यिनीहरूको विश्वास छ कि ब्रह्माजी आएर राति त्यो बच्चाको भाग्य कोर्छन् भन्ने।

मुण्डन

सरबरिया समुदायले पनि धेरै ठाउँमा मुण्डन संस्कार मान्ने गरेको पाइन्छ। यस समुदायका मानिसले आफ्नो कूलदेवता, डिहवार, देवीदेवतालाई भाकल गरेका हुन्छन्। यो संस्कारमा बच्चाको कपाल मुण्डन नगरी (कपाल नखौरी) राखेको हुन्छ। कपाल मुण्डन गर्दा भाकल गरेको देवीदेवताको पूजापाठ गरी बच्चाको पहिलो कपाल कटाउने चलन छ। कपाल मुण्डन गर्दा काटिएको कपाल आमाको आँचलमा राख्ने गर्छन्, भुइँमा खस्न दिनुहुँदैन। त्यो कपाल लगेर नदीमा बगाइन्छ, नभए पवित्र ठाउँमा राखिन्छ। भाकलका रूपमा भने पाठी, (कुमारी बाख्री), बोका, परेवा आदि बली दिइन्छ। देवतालाई चढाइएको ती बलि प्रसादका रूपमा ग्रहण लिइ भोजभतेर गरी मनाउने गर्छन्।

विवाह

विवाह दुई व्यक्तिमध्ये प्रायः एक नर र एक नारीको सामाजिक, धार्मिक अथवा कानुनीरूपबाट एक अर्कासँगै जीवन व्यतीत गर्ने सम्बन्ध हो।^१ विवाह पुरानो र बढी महत्त्वपूर्ण प्रचलन पनि हो। मानवीय समाजलाई सङ्गठित गदैँ स्थायित्व प्रदान गर्न सामाजिक संस्थाका रूपमा विवाहलाई लिन सकिन्छ। समाजमा विवाहको प्रचलन भएदेखि नै मानवीय समाज सङ्गठित र अनुशासित हुँदै अगाडि बढेको छ। विवाह एउटा स्पष्ट उद्देश्य बोकेको प्रचलन भएका कारण तीनै उद्देश्य पूरा गर्नका लागि महिला र पुरुष वा लोग्ने वा स्वास्नी एउटा नियम, पद्धति र संस्कारमा रहेर सामाजिक अधिकार र दायित्व निर्वाह गर्छन्। यौन सम्बन्ध राख्नु, बच्चा जन्माउनु, तिनीहरूको पालनपोषण गर्नु जस्ता आधारभूत

१. <https://ne.wikipedia.org/wiki/विवाह>

र महत्त्वपूर्ण उद्देश्य विवाहपछि पूरा गर्न सकिन्छ।

सरबरिया जातिको विवाह संस्कारमा केटा पक्ष र केटी पक्षबीच विवाहका लागि सम्बन्ध बढाउने र कुरा चलाउने सम्बन्धमा निश्चित सामाजिक मान्यता छन्। पहिले केटी पक्षबाट दुईदेखि पाँच जनासम्म केटाको घरमा केटा हेर्न जान्छन्। केटा मन परेपछि केटा पक्षले पनि उस्तै प्रक्रिया अपनाइ केटीको घर आउने गर्छन्। केटा/केटी मन परेपछि दुवै पक्षले विवाहको प्रक्रिया अगाडि बढाउँछन्। विवाहको मिति छिनोफानो भइसकेपछि १० दिनअगाडि देखि नै केटाको घरमा गीत गाउन सुरु गर्ने गर्छन् भने केटीको घरमा पाँच दिनअगाडिदेखि विवाहको गीत तथा विवाहको प्रक्रिया सुरु गरिन्छ।

पहिलो दिन कूलदेवता र कुमारीको मात्र गीत गाउँछन्। विवाहसम्म गीत गाउने क्रम जारी नै हुन्छ। त्यसपछि आफ्नो परम्पराअनुसार कूलदेवताको पूजा गर्छन् जसलाई मैथिलीमा मटकोर भन्ने गर्छन्। यो दिनलाई वेरान पनि भन्ने गरिन्छ। यस दिन विधिवत् कूलदेवताको पूजा अराधना गरिन्छ। कूलदेवताको पूजा गर्दा (मटकोर) मा केराको थाम, बाँसको करची, चुलो र तौला (माटोका भाँडो) पूजामा प्रयोग गरिन्छ। केटाका लागि दुईवटा तौला र केटीका लागि एउटा तौला र एउटा चुलो प्रयोग हुन्छ। त्यही दिन राति केटा र केटीलाई अपटन (बेसार, मेथी, दुबो, सरस्युँ र तोरी तेलबाट बनेको हुन्छ) पाँचजना महिला मिलेर परमरा गीत गाइ जीउमा दल्ने गर्छन्। राति बेहुला र बेहुलीलाई गाउँकै नजिकैको पोखरी अथवा इनारमा लगेर नुहाइधुवाइ गरी चोख्याइ कूलदेवताको पूजामा सहभागी गराउने चलन छ। मटकोरको दिन कूलदेवतालाई विशेष गरेर सखरबाट बनेको खिर, पुरी र फलफूल घरभित्र (देवतको पिँढी) र बाहिर (घरदैलो) मा चढाइ पूजाआजा गर्ने गर्छन्। जुन दिन मटकोर हुन्छ, त्यही दिन राति नै बेहुलीको घरमा लैजान धानको लावा भुट्ने गर्छन्। केटामा १० घानी (मुठी) र केटीमा पाँच घानी (मुठी) लावा भुट्ने चलन छ।

त्यसपछि अर्को चरण सुरु हुन्छ। केटा पक्ष जन्तीका लागि प्रस्थान गर्छन्। हिन्दु परम्पराअनुसार बेहुली पक्षका मानिस अर्थात् त्यहाँको समाजले जन्तीलाई स्वागत गरी स्वयम्बर गर्ने ठाउँमा लाने गर्छन्। स्वयम्बरमा बेहुला/बेहुलीले एकअर्कालाई वरमाला पहिराउँछन्। त्यसपछि भोजन गर्ने गर्छन्।

तेस्रो चरणमा तिलक चढाउने कार्य हुन्छ। यस संस्कारमा बेहुला पक्षबाट आएको केटीका कपडा र गहना उपहारस्वरूप बेहुलीलाई प्रदान गर्ने गरिन्छ। चौथो चरणको संस्करणमा विवाह कार्य सम्पन्न हुन्छ। केटी पक्षमा मरवा र वेदी (जग्गे) जुनचाहिँ माटोले बनेको हुन्छ,

मरवा आकारमा ठूलो हुन्छ भने वेदी सानो हुन्छ। त्यस ठाउँमा बेहुला र बेहुलीलाई घुमाउँछन्। पाँचौँ चरणमा कन्यादानको कार्यक्रम हुन्छ। कन्या दान विशेष गरेर मामा र माइजूले गर्ने गर्छन्। मामा माइजू नभए आमा/बुबाले। कन्यादान गर्दा कसैलाई जबर्जस्ती गर्दैनन्। स्वेच्छले जो पनि कन्या दान गर्न सक्छन्। कन्या दानपछि विवाहमा केटा पक्षले ल्याएको धानको लावा र केटी पक्षको लावा मिसाइ वेदीको परिक्रमा गरी चारैतिर लावा छर्ने गरिन्छ। यो काम बेहुला र बेहुलीद्वारा पण्डितले मन्त्र पढी र महिलाहरूले परम्परागत गीत गाई सम्पन्न गर्ने गर्छन्। छैटौँ चरणमा सिन्दूर दान हुन्छ। सिन्दूर दान गर्दा केटा पक्षले ल्याएको कपडा बेहुलीलाई लगाइदिइन्छ। यतिबेला बेहुलीको सिउँदोमा घिउ र तोरीको तेल लगाइ काँचोले कोरीबाटो गरी बेहुलाले बेहुलीको सिउँदोमा पाँच चिम्टी सिन्दूर पाँच पटक राख्ने गर्छन्। अन्तमा बेहुला बेहुलीलाई कोहवर गरी विवाह सम्पन्न गर्ने गर्छन्। त्यसपछि भोलिपल्ट विधिपूर्वक बेहुला/बेहुली र जन्तीलाई बिदाइ गरिन्छ।

मृत्यु (अन्त्येष्टि)

सरबरिया जातिको दाहसंस्कार हिन्दु परम्पराअनुसार गरिन्छ। जब कुनै व्यक्तिको मृत्यु हुन्छ तब लासलाई नुहाइधुवाइ गरी नदी किनारमा दाहसंस्कार गरिन्छ। यस समुदायका ३० प्रतिशत मानिस लासलाई माटोमुनि गाड्ने गर्छन् भने ७० प्रतिशतचाहिँ जलाउने गर्छन्। हाल भने जलाउने काम बढी भएको देखिन्छ। दाहसंस्कार गर्दा लासलाई कात्रोमा बेरेर बाँसको भ्याङ जस्तो बनाइएको हुन्छ। त्यसमा ओछ्यान राखी काँचो डोरीले तीन ठाउँमा बेरी दाहसंस्कारका लागि लगिन्छ। यो संस्कार गर्दा लासलाई उत्तर र दक्षिण दिशातिर फर्काएर खाल्डो खन्ने गर्छन्। त्यस संस्कारमा आफन्त र छिमेकी सहभागी हुन्छन्। लासलाई घरबाट प्रस्थान गराउँदा विशेष गरेर आफन्तले बोक्ने गर्छन्। त्यसमा छोराहरूले विशेष गरेर काँध दिने गर्छन् र दागवत्ती दिने कार्यमा पनि खास गरेर छोरालाई नै सहभागी गराइन्छ। जो दागवत्ती दिन्छ उसले एउटा माटोको भाँडोभित्र पाँचवटा कैंडी, तील, जौ र तुलसीका बोट बोक्ने गर्छ। जो कर्ता हुन्छ उसले १२ दिनसम्म नून र माछा मासु खाँदैन। फलफूल, दूध र दही भने खान हुन्छ। तेह्रौँ दिनमा काम समाप्त हुन्छ।

चौथो दिन : यस दिनको संस्कारलाई छौरफपी भन्ने गर्छन्। यो दिन दाहसंस्कार गरेको ठाउँ अर्थात् लास जलाएको ठाउँलाई छोपी लिपपोत गरी तुलसीको बोट रोप्ने चलन छ।

सातौँ दिन : यस दिनलाई सतधन भनिन्छ। यो दिनमा लावा र पण्डितले कर्तालाई पूजा गराउँछन्।

दसौँ दिन : यस दिनलाई नैउकेस भन्ने गर्छन्। यस दिनमा कर्ता र आफन्तहरूले केस मुण्डन र नङ काट्ने गर्छन् र यही दिन आफ्ना जातिलाई भोज खुवाउने गर्छन्।

बाह्रौँ दिन : यस दिनलाई श्राद्ध भनिन्छ। यो दिनमा पण्डितलाई दान गर्दा दान गरेको वस्तु मरेकै मानिसले प्रयोग गर्न पाउँछन् भन्ने विश्वास गरिन्छ।

तेह्रौँ दिन : यस दिनलाई पितृपक्ष भनिन्छ। यसै दिन मरेको व्यक्तिको नाममा २२ ओटा पिण्ड दान गरिन्छ। यो दिन गाईको गोठमा पूजा गर्ने गरिन्छ र दुवोलाई आँगनमा दोसल्ला ओढाइ चुमाउने गरिन्छ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था

आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारका दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने सरबरिया समुदाय राज्यले प्रदान गर्ने अधिकारबाट वञ्चित रहेको पाइन्छ। प्रदेश २ को सदरमुकाम नजिकै बसोबास गर्ने भए पनि यस समुदायको विकास, निर्माण र उत्थानका लागि कार्य भएको देखिँदैन। नेपालको संविधान तथा कानूनले शिक्षा, स्वास्थ्य र खाद्य अधिकारलाई मौलिक हकमै व्यवस्था गरेको छ तर यस समुदायले ती अधिकार खासै उपभोग गर्न नपाएको विरु सरबरियाले बताए।

सामाजिक अवस्था

लक्षित समूह र गैरदलित समूहहरूसँगको छलफलबाट सरबरिया समुदायको सामाजिक अवस्थाबारे कुरा गर्दा सरबरियालाई हेर्ने दृष्टिले हेरे पनि वा व्यवहार गरे पनि वास्तविकरूपमा कथित माथिल्लो जातका मानिसले नम्र व्यवहार गरेको बताउँछन्। तर कथित उपल्लो जातका ज्येष्ठ नागरिक (बूढापाका) ले भने यो जातिका मानिसलाई छुवाछूत तथा विभेद गर्छन्। उनीहरूको भनाइअनुसार सरबरिया अछूत जात हो र सफासुगन्ध पनि हुँदैनन्, त्यसैले छुवाछूत गरिएको हो। तर अहिलेका युवा पुस्ताले भने कुनै किसिमको जातीय विभेद र छुवाछूत नगरेको र नरहेको बताउँछन् सरबरियाहरू। सरबरियाहरू स्वयं भने आफूलाई अन्य दलितको तुलनामा उच्च ठान्छन्।

शैक्षिक अवस्था

मनुस्मृतिमा उल्लेख भएअनुसार शुद्रले लेखपढ गरेमा जिब्रो काट्नुपर्ने र सुनेको खण्डमा कानमा तातो पग्लिएको सिसा वा तेल खन्याइन्थ्यो।^१ राणा प्रधान मन्त्री जङ्गबहादुरले युरोप भ्रमण गरी नेपाल फर्केपछि केही शैक्षिक संस्थाहरू स्थापना गरे तर ती राणाहरूले प्रशासनिक काम गर्न आवश्यक कर्मचारी उत्पादन गर्ने

कार्यका लागिमात्र प्रयोग भए। फलतः सन् १९५० सम्म नेपालका कुल जनसङ्ख्याको ९८ प्रतिशत निरक्षर थिए।

अन्य गाउँको तुलनामा सरबरियाको बसोबास भएको यो गाउँमा पहिलेदेखि नै शैक्षिक अवस्था राम्रो छ। यहाँ २०१६ सालमा स्थापित फकिरचन्द्र गामी उच्च मावि छ। त्यस्तै सरबरिया समुदायको बसोबास रहेकै ठाउँमा द्वारका रा. प्रा. वि. पनि छ। तर पनि सरबरिया समुदायको शैक्षिक अवस्था भने एकदमै नाजुक पाइयो। यो समुदायका बालबालिकाहरू अहिले पनि न्यून सङ्ख्यामा मात्र विद्यालय जान्छ। यो समुदायका बालबालिका प्रायः स्कुल जानुभन्दा गाई, भैंसी, बाख्रा चराउने कार्यमा लागेका देखिन्छन्। यस समुदायका हुनेखानेले आफ्ना छोराछोरीलाई निजी स्कुलमा पढाउने गर्छन् भने गरिब तथा विपन्नका बालबालिका सामुदायिक विद्यालयमा पढाउने गर्छन्।

रघुनाथपुर गाउँमा करिब सय घर परिवारमा २३ जनाले मात्र एसएलसी पास गरेका छ भने ६ जना प्लस टु पास गरेका छन्। एकजनाले मात्र स्नातक पास गरेका छन्। एकजना विद्युत् प्राधिकरण कार्यालयमा सरकारी जागिरमा छन् भने एकजना गैरसरकारी संस्थामा कार्यरत छन्। शिक्षाका लागि सरकारबाट कुनै किसिमको विशेष सेवा यस सरबरिया समुदायका लागि उपलब्ध गराइएको छैन।

स्वास्थ्य अवस्था

गरिबीका कारणले अधिकांश दलित निजी क्षेत्रले दिने स्वास्थ्य सेवा प्रयोग गर्न सक्दैनन्। जातीय छुवाछूत र विभेदका कारण सस्तोमा उपलब्ध हुने सरकारी स्वास्थ्य सेवा पनि उपभोग गर्नबाट वञ्चित रहँदै आएका छन्। धेरैजसो ठाउँहरूमा यी समुदायका मानिस पनि यी सेवाबाट वञ्चित छन् र विभिन्न किसिमका रोगबाट ग्रसित देखिएका छ। तिनीहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको हुनाले निजी अस्पतालहरूमा उपचार गराउन नसकेको विन्दा सरबरिया बताउँछन्। तर, सरकारले यी सामुदायका लागि कुनै किसिमको निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाको सुविधा उपलब्ध नगराएको उनले बताइन्। गाउँको हेल्थ पोस्टहरूमा जाँदा त्यति राम्रो उपचार नपाएको गुनासो स्थानीयले सुनाए।

सरबरिया समुदायका महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्यबारे खासै जानकारी छैन। प्रायः गर्भवती महिला घरमै बच्चा जन्माउने गर्छन्। गाउँमा बर्थिङ सेन्टर छैन। गाउँदेखि जनकपुर अञ्चल अस्पताल ३० किलोमिटर दूरीमा पर्छ। त्यहाँका मानिस सवारीसाधन तथा बाटोघाटो राम्रो नभएका कारण भन्फट मानेर

१. शर्मा, १९९३

जनकपुर जँदैनन् । फलस्वरूप भगवान भरोसामै घरमा बच्चा जन्माउने गरेको उनीहरू बताउँछन् । तर यी समुदायका केही चेतनशील वा हुनेखाने परिवार भने अस्पतालमै गएर प्रसूति गराउने गर्छन् ।

सरसफाइ

शौचालय तथा पिउने पानीको प्रयोग

रघुनाथपुरमा बस्ने सरबरिया समुदायका एक सय घरमा २५ प्रतिशत परिवारले मात्र शौचालय बनाएका छन् । धेरैले चापा कल (ह्यान्ड पाइप) को पानी प्रयोग गर्ने गरेका छन् । यो समुदायका मानिसमध्ये दुई/चार परिवारले मात्र शुद्ध पानी पिउने गर्छन् । धेरैजनालाई आर्सेनिकबारे थाहा नै छैन ।

महिला हिंसा तथा बालश्रम

हिन्दु समाज पितृसत्तामा आधारित छ । त्यसैले दलित महिलाले गैरदलित महिलाले जस्तै त्रि-भूमिका (प्रजनन, उत्पादनशील र सामुदायिक) निर्वाह गर्नुपर्छ । उनीहरूलाई घर/परिवारको चार भित्ताभित्र बच्चा पाउने, बच्चा स्याहार्ने तथा हुर्काउने, खाना पकाउने, भाँडा माभन्ने, लुगा धुने जस्ता घरधन्दा र चुलोचौकामा सीमित गरिएको छ । उनीहरू विभिन्न किसिमका हिंसा पनि भागिरहेका अवस्था छ । त्यतिमात्र होइन, दहेज र घुम्टो प्रथाका नाममा समेत शोषण भइरहेको छ । जसले गर्दा महिलाको व्यक्तित्व विकास नहुने, शिक्षा हासिल गर्न नसक्ने, स्वतन्त्रसँग हिँडडुल गर्न नसक्ने र सार्वजनिक जीवनमा भाग लिन नसक्ने आदि अवस्था विद्यमान छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकै कारण यस समुदायमा बालश्रम पनि छ । सानै उमेरका बालबालिका मजदूरी गर्न बाध्य छन् ।

जीविकोपार्जनको आधार

सरबरिया समुदायको बाँच्ने मुख्य आधारशीला कृषि, मजदूरी, वैदेशिक रोजगारी र पशुपालन रहेको छ । यो समुदायका मानिसले गाई, भैंसी, गोरु, बाख्रा, कुखुरा, हाँस जस्ता पशुपक्षी पाल्ने गरेका देखिन्छ । यो समुदायबाट १ सय ५० युवा वैदेशिक रोजगारीका लागि कतार, मलेसिया र दुबई जस्ता खाडी मुलुक गएका छन् । गाउँमा रहेका महिला तथा पुरुष भने जनीबुनी गरी जीविकोपार्जन गर्छन् । यो समुदायका केही व्यक्तिसँग मात्र जग्गा छ । जमिन जेथा हुनेले खेतीकिसानी गर्छन् भने नहुनेले ज्यालादारी तथा मजदूरी गर्छन् ।

भोजन (खानपिन)

सरबरिया समुदायको मुख्य खाने कुरा दाल, भात, रोटी र तरकारी नै हो । यो जातका मानिस विशेष

गरेर मांसाहारी नै हुन्छन् । आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण खानपिन व्यवस्थित भने छैन ।

भूमि अधिकार

१ सय घर परिवार रहेका सरबरियामध्ये १० प्रतिशतले मात्र आफ्नो जग्गामा घर बनाइ बसेका छन् । बाँकी सबैको बसोबास ऐलानी तथा गाउँ ब्लकको जग्गामा छ ।

नागरिकता पीडा

विभिन्न जातबाट प्रेम विवाह गरी छुट्टै समुदायका रूपमा पहिचान बनाएका सरबरिया समुदायका केही नेपाली नागरिकता पाउनबाट वञ्चित छन् । धेरैले जन्मसिद्ध नागरिकता पाएका देखिन्छ । नागरिकता टोलीले जन्मका आधारमा नागरिकता प्रदान गरेका कारण उनीहरूका बालबच्चा हाल नागरिकताबाट वञ्चित भएका देखिन्छ । नेपालको संविधानमा जन्मसिद्ध नागरिकबाट जन्मेको सन्तानले वंशजको नागरिकता पाउने प्रावधान छ । तर सरकारले कानून नबनाएसम्मका लागि भन्दै यस्ता नागरिकलाई नागरिकताको प्रमाणपत्र लिनबाट रोक लगाएको छ ।

आयोगको अनुसूचीमा दलितको अवस्था

राष्ट्रिय दलित आयोगले जातीय अनुसूची प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेअनुसार नेपालमा २६ जात दलितअन्तर्गत पर्छन् । जसमध्ये तराईका समुदायअन्तर्गत पानी नचल्ने, छोइछिटो हाल्ने जातिका रूपमा चिनिनेहरू कलर, ककैहिया, कोरी, खटिक, खत्वे (मण्डल खड्ग), चमार (राम, मोची, हरिजन रविदास), चिडिमार, डोम (मरिक), तत्मा (ताँती, दास), दुसाध (पासवान, हजरा), धोवी (रजक, हिन्दु), पासी, बाँतर, मुसहर, मेस्तर (हलखोर), सरभड्ग (सरवरिया), नटुवा, ढाँडी, धरिकर धन्कारलगायत पर्छन् । त्यस्तै, पहाडका दलितअन्तर्गत कामी, दमाई, सार्की, वादी र गाइनेलगायतलाई अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ । यसरी दलितको सङ्ख्या उल्लेख्यरूपमा हुँदाहुँदै पनि उनीहरू निरन्तर सामाजिक विभेदका सिकार हुने गर्छन् । नेपालको कुल जनसङ्ख्याको १३ प्रतिशत भाग ओगटेका दलितमध्ये अधिकांश भूमिहीन र सुकुमवासी रहेका विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन् ।

विभिन्न कुसंस्कार तथा कुसंस्कृतिको सिकार भएका दलित जातिहरू इच्छा र चाहनाले दलित भएका होइनन् । उनीहरूमाथि सदियौँदेखि शोषण, उत्पीडन गर्दै आएका कथित उपल्लो जातिले धर्म र परम्पराका नाममा लादेका प्रथाबाट उनीहरू दलित बनाइएको विभिन्न अध्ययनले देखाउँछन् ।

दृश्य १

धनुषाको साविक रघुनाथपुर गाविस (हाल सबैला नपा-१२) स्थित रघुनाथपुर गाउँ भौगोलिक हिसाबले महेन्द्र राजमार्ग पोर्ताहा गोदारदेखि ६ किलोमिटर दक्षिण, पूर्वमा कमला नदी, लगभग ४ सय १५ किलोमिटरसम्म काठमाडौँदेखि रघुनाथपुरसम्मको यात्रा तय गर्नुपर्छ भने जनकपुरधामदेखि २४ किलोमिटर पूर्व उत्तरमा पर्छ। नेपालको पर्यटकीय स्थलका रूपमा रहेको धनुषाधाम रघुनाथपुरबाट ५ किलोमिटर पश्चिममा यो गाउँ पर्छ। रघुनाथपुरदेखि दक्षिणमा फकिरचन्द्र गामी उच्च मावि बरकुवा पर्छ। दक्षिणमा सबैला गाउँ पर्छ भने उत्तरमा बरमभिया गाउँ पर्छ। रघुनाथपुर गाउँमा अल्पसङ्ख्यक रूपमा रहेका दलित समुदाय भनी चिनिएका सरबरिया समुदायको करिव १ सय परिवारको बसोबास छ।

दृश्य २

प्रमोद सरबरियाकी पत्नी सवनम साह सानो खप्पा (टायल) ले छाएको घरको ढोकाअगाडि कपडा सिउने मेसिन चलाएर बसिरहेकी थिइन्। उनको घरमा उभिएर प्रवेश गर्न सक्ने अवस्था छैन। उनले प्रमोदसँग २०६० सालमा प्रेम विवाह गरेकी थिइन्। १५ वर्षपहिले कुर्मी समुदायको छोरी भएर पनि सरबरियासँग विवाह गरेकाले समाजबाट विभिन्न धम्की आए। यी सब सहँदै अघि बढेकी उनी तीन छोराछोरी हुर्काउँदै बसेकी छिन्। प्रमोद विदेश गएका थिए तर कमाइ राम्रो नभएपछि घर फर्की एउटा गैरसरकारी संस्थामा काम गरिरहेका छन्। सरबरिया भएकै कारण अपहेलित भई विभिन्न अवसरबाट वञ्चित हुनुपरेको उनको गुनासो छ।

दृश्य ३

नेपालीको महान् चाड दीपावली र छठ पर्वको समय थियो। सबै मानिस घर आँगन सरसफाइमा व्यस्त थिए। फुर्सद नभए पनि सरबरिया समुदायका माइजन वैजनाथ सरबरिया र समुदायका अगुवा विरु सरबरियालाई तपाईँको समुदायबारे बुझ्न आएको भनेपछि उनीहरू हाम्रो नजिक आएर बसे। उनीहरू खुसी हुँदै आफ्नो समुदायबारे समाचार लेखिदिन आग्रहसमेत गरे। हामी त्यसैका लागि आएको बताएपछि उनीहरूमा खुसीको सीमा रहेन। किनभने सरबरिया समुदायको खोज, अनुसन्धान र उत्पत्तिबारे खासै प्रकाशमा आएको पाइँदैन। त्यसैले सरबरिया जातको पहिचान र राष्ट्रको नजरमा यो समुदाय पनि नेपालमा रहेछ भनी चिनाउने काम भयो भने यी समुदायको अधिकार स्थापित हुने सरबरिया अगुवाहरूको बुझाइ छ।

नेपालमा थोरै सङ्ख्यामा रहेका यी समुदायको माथि उल्लिखित दृश्य हो, सबैला नपा-१२ रघुनाथपुरस्थित सरबरिया बस्तीको। हो, उनीहरू पुस्ताँदेखि यसरी नै अछूतका रूपमा बाँच्न विवश छन्। विभिन्न जातका मानिस विवाह गरी उसको जातले स्वीकार नगरेपछि ती जोडीलाई सरबरिया जातका रूपमा पहिचान दिइन्छ। तर समाजले उनीहरूलाई दलित भनी अपहेलित गरिरहेको अवस्था छ। अझ पनि राज्यको ध्यान यस समुदायमा गएको देखिँदैन। वैदेशिक रोजगारीमा गएकाको आर्थिक अवस्था केही सुधार भएको पाइए तापनि यो समुदायलाई अहिले पनि सामाजिकरूपमा विभेद गरिन्छ। यी समुदायलाई तल्लो बिलटाउ शब्द प्रयोग गरिरहेका यथेष्ट प्रमाण भेटिन्छन्। खासमा कुनै एक जातबाट बनेको होइन यो सरबरिया जात। धेरै जातको साझा फूलबारी हो।

सरबरिया समुदायको शिक्षाको अधिकार

सरबरिया समुदायका पाँच वर्षदेखिका बालबालिका विद्यालय जाने गरेको पाइयो। आधारभूत तहमा विद्यार्थी भर्ना दर उच्च भए पनि उनीहरूले माध्यमिक तह नपुग्दै विद्यालय छोड्ने गरेको पाइयो। घरदैलो गरेपछि विद्यार्थी सङ्ख्या बढ्छ तर, पुनः केही दिनपछि ती विद्यार्थी आर्थिक गरिबी तथा चेतनाको अभावका कारण छाड्ने गरेका छन्। सरकारले यो समुदायको शिक्षामा ध्यान नदिएकाले बालबालिका विद्यालय नआएको स्थानीय शिक्षकले बताए।

लैङ्गिक अवस्था

समाजमा महिला र पुरुषको भूमिका के/कसरी निर्धारण भएको छ भन्ने तथ्यले उनीहरूको जीवन गतिविधिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ। जसबाट जीवनलाई अति आवश्यकताका अवसर र सुविधामा कसको के कति पहुँच रहन सक्ने वा नसक्ने भन्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ वा त्यसैले निर्धारण गर्छ।

समग्रमा मधेसी समुदायमा महिला भएर पढ्न नहुने, घरबाहिरका कार्यमा जान नहुने, पुरुषसँग मुखामुख गर्न नहुनेजस्ता मान्यता विकास भएको पाइन्छ। यसले महिलाको क्षमता, विकास तथा कार्यप्रतिको सामाजिक समर्थनमा नकारात्मक प्रभाव पार्छ। परिणामस्वरूप अवसरबाट महिलाहरू वञ्चित हुने अवस्था सिर्जना हुन सक्छ।

समाजमा नोकरीको अवसर तथा वैदेशिक रोजगारको सम्भावना बढेको छ। तर समाजमा विकास भएको असमान लैङ्गिक सम्बन्धका कारण त्यस्ता अवसरबाट प्रायः महिलाहरू नै बढी वञ्चित भएका देखिन्छ। नेपालको सन्दर्भमा यसलाई पुष्टि गर्ने आधारहरू हेर्दा भने निजामती, प्रहरी, सिपाही, शिक्षक, गैरसरकारी संस्था, वैदेशिक रोजगार आदीमा महिलाको नगन्य उपस्थिति देखिन्छ। महिलाहरूमा शिक्षा, सिप, आँट आदि विभेदपूर्ण लैङ्गिक सामाजिकीकरणका कारण विकास हुन सकेको छैन।

तर लक्षित समूहसँग छलफल गर्दा सरबरिया समुदायमा लैङ्गिक अवस्था धेरै नै लचिलो देखियो। सर्वेक्षणअनुसार महिला र पुरुषबीच समानता ल्याउन वैदेशिक रोजगारीले ठूलो भूमिका खेलेको छ। पुरुषहरू विदेशिएका हुनाले घरमूलीको नेतृत्व महिलाले लिने गरेका छन्। प्रायः घरले महिला र पुरुष, छोरा र छोरीमा केही फरक नभएको बताए पनि धेरैले छोरालाई नै बढी प्राथमिकता दिएका देखिन्छ।

सरबरिया समुदायका मानिसको कथन छ- आफू अशिक्षित भएको हुनाले लेखापढीको काम वा विदेशबाट आएका चिठीपत्र पनि माथिल्लो जातको शिक्षित व्यक्तिको सहयोग लिनुपरेकाले छोरा वा छोरी जे भए पनि हामीजस्तो दुःख नपाओस् भनेर समान दृष्टिले अध्ययन अध्यापनमा जोड दिएका छौं। तर गरिबीका कारण छोराछोरीलाई उच्च शिक्षा हासिल गराउन असमर्थ रहेको उनीहरू बताउँछन्। वास्तवमा अरु जातको तुलनामा महिलाहरू अथवा गाउँघरमा कुनै किसिमको प्रौढ शिक्षा, महिला सशक्तीकरण तथा सिपमूलक तालिम आएको खण्डमा छोरी र बुहारीलाई सहभागी गराइरहेका अवस्था छ। यी समुदायका मानिस अन्य मधेसी दलित तथा गैरदलितको भन्दा स्वाभावले नै उदार देखिन्छन्।

सरबरियाको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार प्राप्तमा सरकारी निकायको दायित्व

जातीय सूचीमा सरबरिया जाति नरहेकाले र अल्पसङ्ख्यक तथा दलित समुदाय भएकाले वास्तविक लगत तथा यस जातका बारेमा खासै लेख, रचना, उत्पत्ति र इतिहासलगायत कुरा बाहिर आएका छैनन्। यही कारण सरकारको पनि ध्यान गएको छैन। त्यसैले छरिएर रहेका सरबरियाका लागि सरकारले विशेष पहलकदमी लिन ढिला भइसकेको छ।

गैरसरकारी सङ्घ/संस्थाको दायित्व

यो समुदायको हक अधिकारका लागि गैरसरकारी सङ्घ/संस्थाहरूले खासै ध्यान नदिएको उनीहरूको गुनासो छ। धनुषाको रघुनाथपुर गाउँमा सय परिवार सरबरिया समुदायको बस्ती छ। त्यहाँ काम गर्ने स्थानीय गैरसरकारी संस्थाले सरबरिया समुदायमा काम गरे पनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घ/संस्थाको ध्यान भने पुगेको छैन।

राजनीतिमा सहभागिता

समूहगत छलफल गर्दा सरबरिया समुदायका मानिस राजनीतिमा निष्क्रिय रहेको देखिन्छ। यो समुदायबाट एक-दुईजना मात्र राजनीतिमा सक्रिय देखिन्छन्। केही वर्षपहिले रघुनाथपुर गाविसबाट नै तीनजना सरबरिया समुदायबाट वडा सदस्यको चुनावमा सहभागी भएका थिए। यो समुदायले राजनीतिमा लाग्न प्रयास नगरेको होइन तर असफल भएका कारण टाढिएको उनीहरू बताउँछन्। यो ठाउँमा रामविलाल सरबरिया (हाल स्वर्गीय) २०५४ सालको स्थानीय निर्वाचनमा वडा सदस्य पदमा निर्वाचित भएका थिए।

निष्कर्ष

सरबरिया र सरभङ्ग बिलकुलै फरक प्रकृतिका जाति हुन्। सरबरिया समुदायको आधिकारिक इतिहास र उत्पत्ति छ भने सरभङ्गको आधिकारिक तथ्याङ्क छैन। सरभङ्गलाई मैथिली भाषामा हलखोर शब्दले सम्बोधन गर्ने गरिन्छ। सरबरियालाई बिलटाउ भनेर अपहेलितरूपमा भन्ने गरिएको छ। यो शब्द विशेषगरी वैवाहिक सम्बन्धका कारणले भनिएका थियो। जब अन्तर्जातीय विवाह गरिन्थ्यो त्यतिबेला यिनीहरू विलैट गेल अर्थात् भ्रष्ट भइसकेको भन्ने गरिन्थ्यो। तर अहिले यिनीहरू सरबरिया मण्डलका नामले चिनिने गरेका छन्। यस समुदायको यही पेशा हो भनेर एकिन गर्न हालको अवस्थामा गाह्रो छ। किनभने धेरैजसो ठाउँमा दैनिक ज्यालादारी, खेतीयोग्य जमिन भएकाले खेतीकिसानी तथा थोक तथा खुद्रा व्यापार पनि गर्ने गरेका पाइएको छ। जहाँ जेको सुविधा छ, त्यही पेसा अपनाउने गरेका पाइएको छ।

सरबरिया एउटा बहिष्कृत, सीमान्तकृत अन्तर्जातीय विवाहित जोडीहरूको समूह हो। जुन समुदाय पूर्व भनापादेखि पश्चिम महोत्तरीसम्म रहेका पाइन्छ। सुनसरीमा सबभन्दा बढी छन्। यस समुदायका मानिस एउटा टोल बनाएर व्यवस्थित तरिकाले बसोबास गर्छन् तर सबै वर्ग र समुदायको हक अधिकारका कुरा उठे पनि यस समुदायको बारेमा भने सबै मौन देखिन्छन्।

नेपालमा नयाँ संविधान जारी भइसकेको छ । समानता र समावेशिताका कुरा उठिरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा यिनीहरूलाई राज्यले कहाँ कहाँ कसरी समावेश गर्ने भन्नेबारे सोच्नु जरुरी छ । यिनीहरूको तथ्याङ्क पत्ता लगाउनेदेखि उनीहरूका राजनीतिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अधिकार उपलब्ध गराउँदै राज्यको मूल धारमा गच्छेअनुसार पहुँच दिलाउन ढिला भइसकेको छ ।

सुभावा

अध्ययन अध्यापन, जिम्मेवार व्यक्तिहरूको विचारका आधारमा तथा लक्षित समूहसँग अवलोकन र अनुभवका आधारमा सरबरिया समुदायको सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक अवस्था र तिनीहरूको समावेशी प्रक्रिया अहिलेको नयाँ नेपालको उद्देश्यसँग मिल्दोजुल्दो छ । यस समुदायलाई परिवर्तित परिवेशमा सरकारले मूलधारमा ल्याउन निम्न कार्य गर्नु उपयुक्त हुनेछ :

१. शौचालय निर्माणको व्यवस्था गरिदिनु पर्ने ।
२. समय समयमा निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा दिइनुपर्ने ।
३. १५ देखि ३५ वर्षसम्मका लागि साक्षरता अभियान व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
४. घरअनुसार पिउने पानी तथा पाइप कलको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
५. विशेषगरी बच्चाहरूका लागि शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
६. एसइइ पास गरेकालाई प्रोत्साहन गरी उच्च शिक्षा हासिल गर्न आर्थिक सहयोग गर्नुपर्ने ।
७. व्यापारमा लागेका महिलालाई आर्थिक सहयोग गर्नुपर्ने ।
८. आवासको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
९. युवाहरूलाई सङ्घ/सङ्गठनमा समावेश गरी उनीहरूको नेतृत्व विकासका लागि तालिम दिलाइ क्षमता अभिवृद्धि गर्नुपर्ने ।

१०. शिक्षित युवा/युवतीलाई विशेष रोजगारको मौका दिनुपर्ने ।
११. आगामी जनगणनामा यस समुदायको सही तथ्याङ्क लिइनुपर्ने ।
१२. स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारले यो समुदायलाई विशेष आरक्षण दिनुपर्ने ।
१४. राष्ट्रिय योजना आयोगले यो समुदायका लागि नीति, योजना र विकासमा प्राथमिकता दिनुपर्ने ।
१५. यस समुदायका बारेमा सञ्चारमाध्यमले सूचना सम्प्रेषण गरी प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने ।
१६. सरकारी तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्घ/संस्थाले यस समुदायको पहिचानका लागि सहयोग गर्नुपर्ने ।

शब्दको अर्थ

विलटाउ- अन्य जातसँग बिहे गरेपछि समाजबाट बहिस्कृत भई केही नभएको गरिब तथा निमुखा शब्द विलटाउ हो ।

घोङ्घट-घुङ्घटो

आमाको आचल-महिलाहरूले लगाएको साडीको अगाडि भागको साडी ।

कोहवर-विहेपछि दुलहा र दुलहीलाई भित्र्याउने घर

सन्दर्भ सामग्री

१. सरबरिया समुदायको एक परिचय, लेखक सन्जु सरबरिया ।
२. मधेसी दलितको सरबरिया सामुदायको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक अवस्थाबारे केस स्टडी, रिसर्च रिपोर्ट- राजेन्द्र महतो ।
३. सरबरिया समुदायका बारेमा लेखिएका विभिन्न लेख/रचना आदि (इन्टरनेटमा खोजिएका) ।
४. विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका सरबरिया र दलितबारेका लेख रचना आदि ।

